

NAUJOJO VIETINIO KALBINIO KODO ŠAMPRA IR VERT#: PARIBIO ŽEMAIČI# ATVEJIS

Triušyt#, Monika

NAUJOJO VIETINIO KALBINIO KODO ŠAMPRA IR VERT#: PARIBIO ŽEMAIČI# ATVEJIS

Lietuvių kalba, nūm. 15, 2020

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=692574302003>

DOI: <https://doi.org/10.15388/LK.2020.22436>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

NAUJOJO VIETINIO KALBINIO KODO SAMPRATA IR VERTĖ: PARIBIO ŽEMAIČIŲ ATVEJIS

The perception and value of the new local language variety: the
case of the Samogitians of periphery

Monika Triaušytė monika.triausyte@knf.vu.lt
Kauno fakultetas Vilniaus universitetas, Lithuania

Įvadas

Lietuvių kalba, núm. 15, 2020

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 14 Septiembre 2020
Aprobación: 10 Diciembre 2020

DOI: <https://doi.org/10.15388/LK.2020.22436>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=692574302003>

Įvairios ekstralingvistinės priežastys lemia, kad tarminiai variantai kinta, transformuojasi, randasi nauji – pereiginiai (žr. Lenz 2010, 296), tarpiniai tarp tarmės / tarmių ir bendrinės kalbos, – kalbiniai kodai. Tyrimai rodo, kad naujai besiformuojantis kalbinis variantas, su tradicine tarme turintis mažai sąlyčio taškų, nes daugelis šiaurės žemaičių telšiškių patarmės fonetikos ypatybių yra išnykusios, yra Žemaitijos paribyje – Akmenės rajone, Naujojoje Akmenėje (Murinienė 2015; 2018, 9–17, 38–39, plačiau apie kalbines ypatybes žr. Murinienė 2018, 18–45). Iš šiuolaikinės dialektologijos perspektyvos, nuostatų dėl naujų tarminių variantų tyrimai yra aktualūs įvertinti kalbinio varianto vertę (Mikulėnienė 2020, 24), taip pat pažvelgti į kognityvinius procesus, motyvuojančius kalbinius pasirinkimus, įvertinimus ir ideologijas, kurios turi įtakos identiteto, tapatybės formavimuisi (Cramer 2018, 62).

Šio straipsnio **objektas** – Akmenės rajono jaunuolių kalbinės nuostatos dėl vietinio kalbinio varianto. **Tikslas** – išskleisti jaunųjų paribio žemaičių kompetenciją skirti vietinį pereiginį¹ kalbinį variantą, vertinant jį iš konkurencingų kalbinių variantų perspektyvos, taip pat jam priskiriamas vertes. Tiriamos jaunosios kartos respondentų nuostatos, nes ši karta atspindi naujausias kalbos varianto kaitos tendencijas, vartoja nebe tradicinį, o pakitusį naująjį kalbinį variantą (Mikulėnienė 2019; 2020).

Kalbinių variantų vertinimo sistemą įprastai sudaro tarmė (ar tarmės) ir bendrinė kalba, pradėti įvesti ir regioniniai kalbos variantai kaip stimulai atpažinti tarmiškumą (pvz., Aliūkaitė 2009), tačiau trinarė konkurencingų variantų sistema (tarmė, pereiginis kalbinis kodas (pusiau tarmė) ir bendrinė kalba) tiesiogiai ją pateikiant respondentui plačiau netaikyta (žr. Triaušytė m2019). Pažymėtina, kad tokia konkurencingų kalbinių variantų sistema įvesta remiantis pačių paribio žemaičių savirefleksija apie mažiau žymėtą vietinį tarminį kodą, įvardytą kaip pusiau tarmė, negryna žemaičių tarmė ir pan. (Triaušytė 2017). Suvokiama, kad aiški skirtis tarp trijų kalbinių kodų – (tradicinės)

tarmės, pusiau tarmės ir bendrinės kalbos – kartu yra ir tyrimo stiprybė, išryškinant realų šių trijų kalbinių kodų koegzistavimą, ir silpnybė, parodant konkurencingą kalbinių kodų (bendrinės kalbos ir nevienodai žymėtos tarminės kalbos) santykį, apeliuojant į išankstinius vertinimus. Vis dėlto manytina, kad šis metodologinis sprendimas gali užtikrinti tikslesnį analitinį diskursą arba, tiksliau sakant, leidžia pateikti naujų įžvalgų dėl paribio tarmės problematikos.

Tyrimo medžiaga sudaro 147 respondentų apklausų duomenys, surinkti iš dviejų skirtingų tyrimų, vykdytų 2019 ir 2020 metais (žr. 1 lentelę). 2019 metų tyrime dalyvavo Naujosios Akmenės tiek vidurinėsios, tiek jaunesnėsios kartos atstovai, lankę 11–12 klases. Būtent pastarosios amžiaus grupės respondentų apklausų rezultatų dalis analizuojama šiame straipsnyje. 2020 metų tyrime dalyvavo Akmenės rajono jaunuoliai iš Naujosios Akmenės, Akmenės, Ventos ir Papilės, lankę 10–12 klases. Pastarojo tyrimo duomenų pagal skirtingų gyvenamųjų vietų kintamąjį apžvalga parodė, kad reikšmingų skirtumų pagal priklausymą tam tikrai gyvenamajai vietai nėra, todėl duomenys analizuojami apibendrintai.

1 lentelė

Respondentų charakteristika pagal lytį (n = 147)

	2019 m.	2020 m.	Iš viso
Mot.	51	35	86
	35,7 proc.	23,8 proc.	58,5 proc.
Vyr.	42	19	61
	28,6 proc.	12,9 proc.	41,5 proc.
Visi	93	54	147
	63,3 proc.	36,7 proc.	100 proc.

Siekiant išskleisti jaunųjų paribio žemaičių nuostatas dėl pereiginės tarmės, abiejuose tyrimuose kaip **empirinis tyrimo instrumentas** pasirinkta anoniminė sąmoningųjų nuostatų anketa, kuri suformuota iš uždarytų ir atvirųjų klausimų. Klausimynai buvo sudaryti remiantis bendrais sociolingvistikos mokslo principais tiriant nuostatas, taip pat remiantis geolingvistikos, perceptyviosios dialektologijos mokslinė žiūra į kalbinį variantiškumą ir jo vertinimą iš paprastojo kalbos bendruomenės nario ² perspektyvos, įtraukiant vizualizuotų ir verbalizuotų nuostatų tyrimą (Preston 2010). Iš pirmos anketos dalies įtraukiami tokie sociodemografiniai tiriamųjų duomenys, kaip lytis, amžius, iš antrosios dalies analizuojami atsakymai į klausimus apie dialekto kompetenciją, vartojimo aktyvumą ir skirtingų kalbinių kodų vartojimo domenų. Trečioje dalyje taikyta perceptyviosios dialektologijos pieštinių žemėlapių technika (konkurencingų kalbinių variantų lokalizavimas) ir konkrečiai 2020 metų tyrime įtraukti asociatai su žmonėmis, kalbančiais tarme, pusiau tarme ir bendrine kalba.

Laikantis pozicijos, kad kalbinės nuostatos gali veikti elgesį (Preston 1999, xxiv; Garrett, Coupland, Williams 2003, 7–8, 13; Ramonienė 2013, 3; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016, 112), sociolingvистinės ir perceptyviosios dialektologijos nuostatų tyrimo prieigos leidžia įvertinti deklaruojamą trijų kalbinių kodų vertinimą, per jų santykį atskleisti pereiginio kalbinio kodo sampratą, o perceptyviosios dialektologijos instrumentai – įvertinti kompetenciją skirti kalbinius kodus ir jiems priskiriamas vertes mentaliniuose žemėlapiuose, kuriuose iš dalies gali atsispindėti ir galimi dialektų plotų pokyčiai (Preston 1999, xxv; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016, 112).

1 Nuostatų lygmuo ir konkurencingų kalbinių variantų sistema iš lingvистinės ir paprastojo kalbos vartotojo perspektyvos

Geolingvistikos tyrimai rodo (žr. Mikulėnienė, Meiliūnaitė 2014), kad Lietuvoje tarmių pokyčių esama ir išorinių (tarmių plotų izoglosių slinkimasis, nors ir nežymus), ir vidinių: patarmių ir šnektų ribos nėra statiškos – visoje Lietuvoje pastebimas stipresnių kalbinių atmainų elementų skverbimasis į kaimyninius plotus (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014a, 258), taip pat formuojasi nauji kalbiniai variantai – regiolektai, geolektai (plačiau žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014a, 241–243, 258–262).

Tradicinėje dialektologijoje kalbinių variantų sistemą sudaro tarmių, patarmių, šnektų, lokalizuojamų konkrečių kalbinių ypatybių izoglosėmis, vienovė. Riba, skirianti tarmes, patarmes, suvokiama kaip statiška, t. y. tarmė esanti konkrečias geografines ribas turinčioje teritorijoje, o variantiškumas siejamas su horizontalia plotme ir arealiniu (geografiniu) pamatu, kai kalbinių variantų skirtybės žymi skirtingas tarmes jas lokalizuojant (Kardelis 2016, 3). Nukrypimas nuo skiriamųjų tarminių ypatybių priskirtinas arba kitam tarminiam vienetui, arba pusiau tarmiškam kalbėjimui. Tarmių kaitos procesai aiškinami priešinant tarmę su bendrine kalba, kurios įtaka per mokyklą, žiniasklaidą ir kt. lemia tarmių nykimą (žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b, 39). Kita vertus, geolingvistikoje statišką erdvės sampratą keičia dinamiškoji, požiūris į kalbinių variantų kaitą taip pat kinta: kalbiniai variantai suvokiami kaip heterogeniški, kitų tarminių kodų ar bendrinės kalbos veikiamos atmainos, galinčios palaipsniui kisti ir transformuotis, tapti pereiginiais variantais (žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b, 39–47). Vadinasi, nauji kalbiniai variantai, tradicinėje dialektologijoje vadinti pusiau tarme, pustarme, pusiau tarmišku kalbėjimu, sugadinta tarme ir pan., dabartiniuose lingvистiniuose kalbinių variantų tyrimuose įvedami kaip pereiginiai – transformavęsi ir vis dar kintantys. Tokią žiūrą leidžia įtvirtinti dialekto kontinuumo idėja (žr. Hernández-Campoy 1999, 84) – lokalizuojant tarmes nebelieka aiškių ribų, jas keičia „šešėliai“ ir persidengimai, žymintys laipsnišką perėjimą (Aliūkaitė 2013, 5; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b, 39–40).

Kalbiniai variantai kinta dėl įvairių veiksnių (intensyvios gyventojų migracijos, urbanizacijos, standartinės kalbos prestižo ir kt.), o kaitos

rezultatai ar galimi kaitos procesai atsispindi per kalbos vartotojų kalbinį elgesį. Reiškinį, kai kalbama „negrynąja“ tarme, t. y. taikomasi prie bendrinės kalbos, kalbama tarmės ir bendrinės kalbos mišiniu (leksikos, morfologijos lygmenyse), P. Kalnius vadina kalbine „mimikrija“ (Kalnius 2012, 305–307). Geolingvistikoje į šiuos kalbinius pokyčius žvelgiama kaip į naujų kalbinių variantų formavimąsi. Geolektas yra suvokiamas kaip tradicinės tarmės tęsinys, kuriame yra išlikę nemažai senųjų tarminių ypatybių ir jis susijęs su tarmiškumo išlyginimo laipsniu. Tai nevienalytis regioninės kalbos variantas, kurio geografinės ribos nėra aiškios. Tuo tarpu regiolektas yra tarmių tarpusavio santykių ir santykių su bendrine kalba atspindys. Kaip kalbinė atmaina yra susiformavęs supanašėjus, išsilyginus tradicinei tarmei ir bendrinei kalbai, t. y. dėl kalbinių atmainų sąveikos tradicinė tarmė yra veikiamą bendrinės kalbos (Aliūkaitė 2013, 5–7; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014a, 241–243, 257–261; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b, 41–42). Tiriamosios vietovės – Akmenės rajono – atveju L. Murinienė, rinkusi Akmenės apylinkių tarminius tekstus, atkreipia dėmesį, kad nauji duomenys atskleidė, jog Naujojoje Akmenėje gali būti susiformavęs geolektas, „nedaug ką paveldėjęs iš šiaurės žemaičių tarmės“ (Murinienė 2018, 9–10, plačiau žr. Murinienė 2018, 18–45). Vadinasi, šiame krašte užfiksuoti kalbiniai pokyčiai jau įsitvirtinę ne tik tarp vidurinėsios, bet ir jaunesniosios kartos atstovų, kas leidžia daryti prielaidą, kad vietinis kalbinis variantas siejamas ne su laikinąja tarmės variacija tam tikroje kalbinėje situacijoje, bet su tam tikrą pastovumo laipsnį turinčiu kalbiniu kodu.

Kalbinių pokyčių epicentre atsiduria kalbos vartotojas, perimantis kalbines naujoves, jas suvokiantis arba ne, vertinantis kalbinę situaciją ir galimus kalbos rinkos (dėl termino žr. Inoue 1998, 93) poslinkius ar pokyčius. Paprastasis kalbos vartotojas, esantis kalbinių kodų pokyčių epicentre, tampa subjektu, kuriančiu kalbinius pokyčius ir juos apskritai perimančiu. Pastebima, kad ne tik į lingvistų nagrinėjamą kalbos variantų sistemą, bet ir į pasąmoningą kalbos vartotojų nuostatų struktūrą įvedami aktualesi ³ nauji kalbiniai variantai, kurie įprastoje kalbinių variantų–tarmės ir bendrinės kalbos – sistemoje gali būti ir yra vertinami, lyginami, hierarchizuojami ir kalbiniu elgesiu, ir nuostatų lygmeniu. Vadinasi, kalbinis sąmoningumas – kokie, kada ir kur pasirenkami vartoti skirtingi kalbiniai kodai, kaip vertinamas ir suvokiamas jų funkcionalumas, patrauklumas ir kiti kalbinio kodo pasirinkimą, išlaikymą ar išstūmimą iš kalbinio repertuaro lemiantys veiksniai – gali leisti detaliau pažvelgti į naujų kalbinių variantų vietą paprastojo kalbos vartotojo nuostatų sistemoje. Perceptyviosios dialektologijos atstovas D. Preston’as teigia, kad kalbinių nuostatų (angl. *language regard*) tyrimuose mintys, įsitikinimai, požiūris ir nelingvistų veiksmai laikomi pagrindu suvokti kalbinį variantiškumą (Preston 2010, 100).

Kalbinės nuostatos formuojasi socialiniame kontekste: jos gali būti įgyjamos („išmokstamos“), perimamos, veikiamos ir keičiamos (Garrett 2010, 22). M. Sherif’as (1967) nuostatas apibrėžia kaip dvipusę kategoriją – ir kaip socialiai suformuotas, ir socialinę realybę formuojančias (cit. iš Garrett 2010, 29). Kita vertus, kaip pastebi P. Garrett’as, N.

Coupland'as, A. Williams (2003, 5), vieningo požiūrio šiuo klausimu nėra. Nuostatos galinčios būti paviršinės, besiformuojančios, ypač kalbant apie naujus reiškinius ir jų vertinimą, ir ilgalaikės, tvirtai susiformavusios ir palaikomos dar nuo vaikystės (pvz., mokykloje diegiant standartizacijos ideologiją). Nuostatos, kaip vertinamoji orientacija, yra pavaldžios išorės veiksniams: jas gali veikti socialinės ir politinės aplinkybės, jos itin jautrios jų pokyčiams (Holmes 2001, 343; Ramonienė 2006, 145–146). Suprantama, kad kalbinės nuostatos gali turėti įtakos kalbiniam elgesiui, o kalbinis elgesys – vidiniams kalbinių variantų pokyčiams ir jų išlaikymui ar išstūmimui iš vartosenos, todėl įvedama trinarė konkurencingų variantų sistema (tarmė, pusiau tarmė ir bendrinė kalba) leidžia tiksliau apibūdinti paprastųjų kalbos vartotojų nuostatas. Šiame tyrime daroma prielaida, kad nuostatų dėl naujų kalbinių variantų, nors ir suvokiamų per sukauptas socialines ir kalbines patirtis, tyrimai gali atskleisti dar naujų, besimezgančių ir galimų lanksčiau formuoti (per kalbos politiką) nuostatų duomenis.

2. Tarmės kompetencija: savirefleksija per mokėjimą ir vartojimą

Deklaruojama kalbinio varianto kompetencija gali atskleisti, ar tarminis kodas įvardijamas ir pripažįstamas gyvuojantis tarp jaunuolių kaip galimas pasirinkti vartoti kalbinis kodas, kiek jis apskritai laikomas tarminiu. Iš apklaustų 147 jaunuolių 44 proc. apklaustųjų nurodė mokantys tarmę, 51 proc. – nemokantys (žr. 2 lentelę). 2020 metų apklausos dalyviai turėjo galimybę žymėti ir kitokį atsakymo variantą, todėl būta įvardijusių, kad tarmę moka šiek tiek, rastas ir vienas respondentas, nežinantis, kaip apibūdinti savą tarmės kompetenciją. Palyginus tarmės vartojimo dažnį, matyti, kad tarmė vartojama kartais (dažnis 4,35 iš 7).

2 lentelė

Tarmės mokėjimas ir vartojimo dažnis (n = 147)

	Tarmės mokėjimas				Tarmės vartojimo dažnis
	Moka	Nemoka	Moka šiek tiek	Nežino	Septynbalėje skalėje (7 - visada)
2019	33	60	–	–	3,91
2020	32	11	10	1	4,8
	65	71	10	1	4,35

Pastebėtina, kad tarp respondentų, teigusių, kad tarmės nemoka, būta tokių, kurie įvardydami tarmės vartojimo dažnį nurodė labai retai, retai ir kartais vartojantys tarmę. Panaši situacija matyti vertinant ir kalbinį elgesį. Nepriklausomai nuo situacijos formalumo ar pašnekovo (duomenys analizuoti apibendrintai), izoliuotajame, solidarumo ir

instrumentiniame domenuose 2019 metų duomenimis 60 proc. jaunuolių, teigusių, kad tarmės nemoka, nurodė pasirenkantys ir pusiau tarmę, 2020 metų duomenimis – 43 proc. gimnazistų, teigusių, kad tarmės nemoka. Vadinasi, tik kalbinio kodo kompetencijos klausimas visapusiškai neatskleidžia deklaruojamo kalbos vartotojų tarminio kodo mokėjimo, o kaip tik leidžia atskleisti tarmės mokėjimo, vartojimo dažnio ir kartu vartojimo domenų sąsajos svarbą per tris kalbinius kodus ir problemišumą kaip tarmišką vertinant pereiginį kalbinį kodą, kurio, arba tiksliau, tradicinės tarmės, samprata, tikėtina, lemia neigiamų atsakymų apie tarmės mokėjimą pobūdį. Tai atspindi savirefleksijos apie tarmės mokėjimą ir vartojimą sudėtingumą pereiginio kalbinio kodovartotojui dėl vietinio kalbinio varianto suvokimo, t. y., ar pereiginis kalbinis kodas laikomas tarme, kas apskritai yra tarmė.

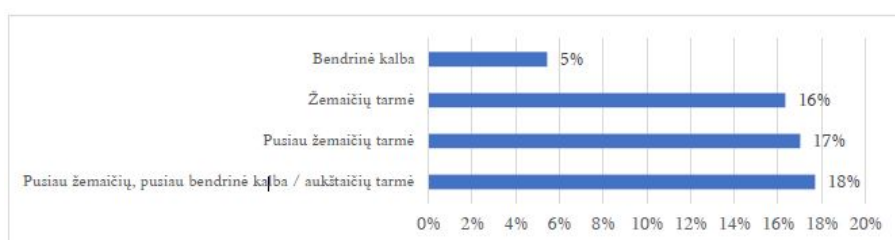
Iš 2020 metų respondentų tarmės ir pusiau tarmės kaip kalbinių kodų sąvokų apibūdinimų matyti, kad tarmė siejama su konkrečiu regionu ir yra lokalizuojama (2020_M7⁴: *Tarmė – skirtinguose regionuose įprasta kalba, turinti tam tikrų bruožų, kaip tarimas, kirčiai, galūnės, jie skiriasi nuo taisyklingos lietuvių kalbos*), taip pat su vyresnio amžiaus žmonių kalba (2020_M55: *Tarmė – tai ta senoji kalba, kur dar išgirsti kalbant kokius vyresnius žmones arba tokiose vietose, kaip Skuodas, Plungė, Marijampolė, kur aiškiai girdėti jų kitoks akcentas, žodžiai*), o pusiau tarmė – su jaunesniosios ir vidurinės kartos atstovais ir yra siejama su vietiniu kalbiniu kodu per kalbinę patirtį, Žemaitijos paribio zonomis arba nėra lokalizuojama apskritai (2020_M9: *Mūsų Ventos tarmė ir yra pusiau tarmė, nes esam žemaičiai, bet nekalbam žemaitiškai*; 2020_V5: *Artimesnė lietuvių valstybinei kalbai, daugiau vartojama jaunimo ar išsilavinusių žmonių*; 2020_M16: *Keli tos tarmės bruožai, bet nevaisinga tarmė. Kalba žemaičių regione, tačiau šonuose, ne kokiuose Telšiuose ar Skuode*; 2020_M26: *Laužyta kažkurios tarmės būseną, kai bendrinė ir tarminė kalbos susilieja*). Tokia samprata, manytina, yra nulemta bendrinės kalbos ir su ja siejamos aukštaičių tarmės bei žemaičių tarmės identifikuojamo skirtumo, kuris yra reflektuojamas kaip ryškus iš kalbinės patirties.

3. Pereiginio kalbinio kodo samprata ir atskyrimas nuo kitų kalbinių kodų

Pereiginio kalbinio kodo sampratą padeda atskleisti atsakymai į kelis klausimus ir užduotys. Iš 2019 metų gautų duomenų nagrinėjamas atvirasis klausimas „Apibūdinkite savo tarmę, kuo ji išsiskiria (Žemaitijos ir Lietuvos kontekste), ar skirtingo amžiaus žmonės jūsų krašte tarmiškai kalba skirtingai“ ir pieštiniai žemėlapiai, kuriuose lokalizuojama pusiau tarmė bei pateikiami atviri komentarai apie skiriamuosius lokalizuojamo kalbinio kodo bruožus. Iš 2020 metų apklausos duomenų – du atvirieji klausimai: „Kaip apibūdintumėte savo tarmę? (Kalbinės ypatybės, priskyrimas kuriai nors tarmei)“, „Kokia tarmė, jūsų manymu, kalba Akmenės rajono gyventojai?“ bei pieštiniai žemėlapiai, kuriuose lokalizuojama pusiau tarmė.

Atviruose respondentų atsakymuose ir žemėlapių komentaruose atspindi mažesnio vietinio kalbinio kodo tarminio žymetumo refleksija. Apibendrinus apklaustųjų vietinio kalbinio kodo priskyrimą tam tikram kalbiniam kodui, išryškėja šie deskriptoriai: pusiau žemaičių, pusiau aukštaičių tarmė / bendrinė kalba, pusiau žemaičių tarmė, žemaičių tarmė, bendrinė kalba (žr.4 Čia ir toliau tiriamieji žymimi nurodant tyrimo metus, respondento lytį ir apklausos numerį 1 pav.). Kiek daugiau nei 40 proc. visų respondentų vietinio kalbinio kodo neapibūdino arba nesiejo su konkrečiu kalbinio kodo pavadinimu, arba įvardijo kitą, pvz., palatvio, pusiau latvių.

Matyti, kad daugiausia respondentų nurodė pastebintys vietinį kalbinį kodą kaip mažiau žymėtą tarminį kodą ir įvardijo jį arba kaip pusiau žemaičių tarmę ir pusiau bendrinę kalbą/ aukštaičių tarmę, arba kaip pusiau žemaičių tarmę.

1 pav

Akmenės rajono kalbinio kodo deskriptoriai (n = 147)

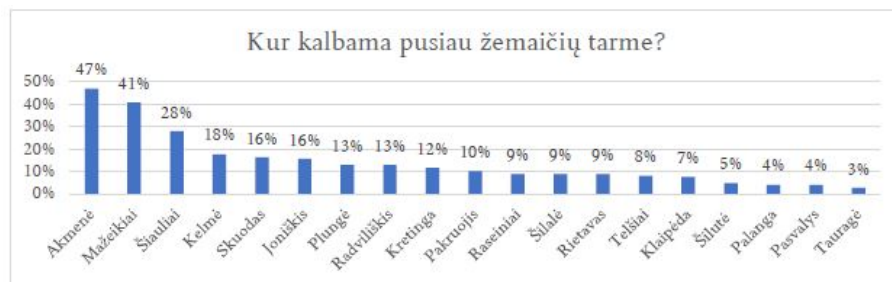
Daugiausia jaunuoliai kaip vietinio kalbinio varianto skiriamuosius bruožus nurodė šiuos objektyviojo tarmiškumo (žr. Aliūkaitė 2019, 67–68, 85–89) požymius: galūnių trumpinimą (2019_M13: *dažnai „nukandame“ žodžių galūnes*; 2019_M70: *nukertame galūnes, bet ne visas*, 2020_V25: *Žodžių galūnių trumpinimas ir nukirtinėjimas*), leksikos kitoniškumą (2019_M79: *vartojame retkarčiais kitokius žodžius*; 2019_M22: *išsiskiria tam tikrais žodžiais*, 2020_V2: *„jis“ pakeičiama į „ans“ ir pan.*; 2020_M41: *turime daug žodžių, kurių reikšmę žino nedaugelis*), kirčiavimą (2019_V15: *dedami kirčiai kitose vietose*). Atkreiptinas dėmesys, kad respondentų išskirti kalbiniai požymiai yra tapatinami daugiausiai su antriniais (būdingaisiais) bruožais, kurie gali būti vertinami kaip naujųjų kalbinių variantų (regiolektų) skiriamieji tarmiškumo žymenys (žr. Mikulėnienė 2019, 51).

Vietiniam kalbiniam variantui apibūdinti išskirti ne tik objektyvieji, bet ir subjektyvieji požymiai: estetinis, funkcionalumo vertinimas (2019_M1: *Trumpinamos galūnės, kitaip kirčiuojami žodžiai. Vertinu gerai, manau, ji kitiems suprantama*; 2019_V21: *Žemaičių nukandamos galūnės, skiriasi kirčiavimas, kirtis dažnai peršoka į priekį, išskirtiniai žodžiai, kurių nesupranta kiti regionai. Mūsų tarmė šiek tiek „muzikiška“, bet man patinka*; 2020_M26: *Vienintelė, kuria dar kalbama buityje*; 2020_V50: *Kasdieninė kalba*).

Taip pat reflektuojamas skirtingų kartų žmonių tarminis kalbėjimas ir kartu per kalbos vartotojus fiksuojama tarmės kaita (2019_M22: *Išsiskiria tam tikrais žodžiais. Daugiau žemaitiškai kalba seneliai. Mano amžiaus*

žmonės labai retai ir nedaug; 2019_M60: Senyvo amžiaus žmonės kalba daugiau žemaitiškai, jauni – aukštaitiškai).

Pieštiniai žemėlapiai patvirtina, kad vietinis kalbinis kodas yra tapatinamas su pusiau tarme. Beveik pusė respondentų kaip pusiau žemaičių tarmės zoną žymėjo Žemaitijos paribyje esančią kalbinę gimtinę. 41 proc. respondentų nurodė įtraukiantys ir Mažeikius, kiek mažiau nei trečdalis – ir Šiaulius (žr. 2 pav.). Taigi kalbinė gimtinė įribinama tarp žemaitiškojo (Mažeikiai) ir aukštaitiškojo (Šiauliai) pamato vietovių, vadinasi, respondentai tiek verbalizuotomis, tiek vizualizuotomis nuostatomis reflektuoja mažesnį vietinio kalbinio kodo tarminį žymėtumą ir kitoniškumą santykyje su „grynąja“ žemaičių tarme (tiksliau – žemaičių tarmės prototipinėmis zonomis), tiek su bendrine kalba, pvz., 2019_M54: *Panaši į bendrinę, bet labiau žemaičiuojama*; 2019_M75: *Mano tarmė yra pusė žemaičių, o kita pusė aukštaičių*; 2019_M29: *Mano miesto tarmė skiriasi nuo žemaičių tarmės. Mes nukertame galūnes žodžiams, bet nevartojame daug žemaitiškos tarmės žodžių*; 2020_M18: *Lietuvių kalba su žemaičių kalbos detalėmis (galūnių nukirtinėjimas ir panašiai)*; 2020_V31: *Netvirta žemaičių tarmė*; 2020_V53: *Tokia pusiau žemaičių. Sakytiau savotiška mūsų krašto kalbėsena.*

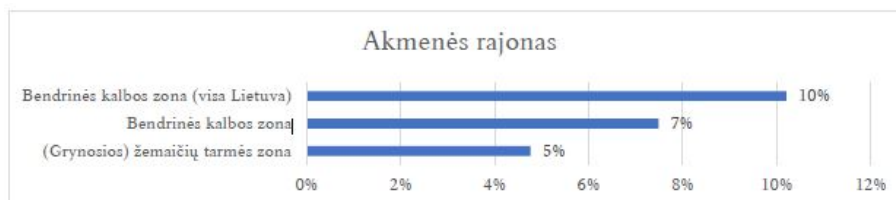

2 pav

pav. Akmenės rajono jaunuolių pusiau žemaičių tarmės lokalizavimas mentaliniuose žemėlapiuose (n = 147)

Aiškų priskyrimą pusiau tarmei pagrindžia ir kitų pieštinių žemėlapių – (grynosios) žemaičių tarmės ir bendrinės kalbos – duomenys (žr. 3 pav.). Į žemaičių tarmės plotą Akmenės rajonas įtraukiamas vos 5 proc. jaunuolių. Galima daryti prielaidą, kad toks žymėjimas gali būti susijęs su vyresniosios kartos ryškesnio tarminio žymėtumo kalbinio kodo identifikavimu. Kita vertus, 7 proc. respondentų nurodė Akmenės rajoną priskiriantys bendrinės kalbos zonai, 10 proc. – bendrinei kalbos zonai pažymėjus visą Lietuvą. Kalbinės gimtinės ir jos apylinkių pozicionavimas bendrinės kalbos zonose gali rodyti aukštą vietos (savi)vertę (Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017, 240–241) arba jos [savivertės] siekimą, tačiau tai būtų galima teigti, jei kartu su kalbine gimtine būtų įtrauktas respondentų su bendrinės kalbos zona daugiausia siejamas miestas, pvz., Vilnius, Kaunas, tačiau tokių atvejų būta tik du. Gali būti, kad kuriama aktualioji distancija (Diercks 2002), t. y. atsiribojama nuo žemaičių tarmės, turinčios ryškias skiriamąsias kalbines ypatybes, ne tik pačių žemaičių, bet ir aukštaičių tapatinamos su

tarmiškumu (neigiama prasme) apskritai, arba sąmoningai atsiribojama nuo žemaitiškosios tapatybės suvokiant savo raišką jau nebe kaip tarmiškai žymėtą, o kaip tam tikrą bendrinės kalbos ar su ja susijusį variantą. Dar vienas realus scenarijus, ypač kalbinei gimtinei nutolus nuo panašios į bendrinę kalbą raiškos, – didmiesčio kompleksas (Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017, 243).

3 pav

Akmenės rajono kalbinio kodo lokalizavimas žemaičių tarmės ir bendrinės kalbos pieštiniuose žemėlapiuose (n = 147)

4 Pereiginio kalbinio varianto vertė

Manoma, kad ne pačių kalbinių kodų, o asociatų, priskiriamų kalbančiam tarme, pusiau tarme ir bendrine kalba, analizė leidžia patikimiau atskleisti kalbinio kodo gyvybingumą, išlikimo priežastis ir perspektyvas (Ramonienė 2017, 103). Būtent asociatai leidžia giliau pažvelgti į pereiginio kalbos varianto vertinimą ir jam per kalbėtojus priskiriamas vertės suvokiant, kad kaip gana naujas konceptas jis gali būti mažiausiai paveiktas stereotipų ir per mokyklą, kultūrą diegiamų nuostatų, nors, kita vertus, nuo jų visiškai ir neatskiriamas.

2020 metų tyrime įtrauktas papildomas asociatų su tam tikro kalbinio kodo vartotoju klausimas, siekiant išsiaiškinti pasąmoningąsias nuostatas dėl pereiginio kalbinio kodo. 2019 metų tyrime matyti teigiamų nuostatų prielaida (Triausytė 2019, 56, 59), kas leido vėlesniame tyrime į tai gilintis plačiau.

Pereiginio kalbinio kodo vartotojas įvardijamas kaip prisitaikantis, lankstus (2020_M14: *Bandantis pritapti prie kitų*, 2020_M15: *Kai žmogus atsirenka kaip su kuo šnekėti*), kartu šiuolaikiškas, modernus, tačiau nevengiantis tradicijų (2020_M54: *Sakyčiau toks prisitaikantis, modernus, ieško būdų kalbėti maišyti, nes taip irgi galima suprast*; 2020_V55: *Prisitaikantis, šiuolaikiškas*). Būtent tarmės vartotojo atveju kaip teigiamas ryškus bruožas išskiriamas tradicijų ir patriotiškumo puoselėjimas (pvz., 2020_M5: *Su tradicijas saugančiais žmonėm, manau tai labai svarbu*; 2020_M8: *Savo krašto patriotas*; 2020_M45: *Man asocijuojasi su žmogumi, kuris nėra pamiršęs savo šaknų. Dažniausiai senesnės kartos atstovai. Žmogų kalbantį tarmiškai vertinu kaip įdomų, mylinti savo šaknis žmogų*).

Neretai pusiau tarminio kodo vartotojas priešinamas tarmės vartotojui, parodant labiau neigiamą požiūrį į pastarąjį (2020_M37: *Vertinu geriau nei kalbantį visiška tarme*). Jei tarmės vartotojas suvokiamas kaip vyriausiosios kartos žmogus (2020_V30: *Vyresnio amžiaus žmogus visą*

gyvenimą gyvenantis savo gimtajame rajone), tai pusiau tarmė priskiriama jaunesniajai ir vidurinei kartai (2020_M45: *Man asocijuojasi su jaunimu. Tokius žmones vertinu teigiamai*; 2020_V30: *Vidurio amžiaus žmogus, kuris yra gyvenęs arba šiuo metu gyvenantis bendrine kalba kalbančių žmonių mieste*). Pastebėta, kad, jei tarmei būta priskirtų ir teigiamų, ir neigiamų verčių (kaimiškumas išryškėjo kaip daugiausia nurodytas asociatas, pvz., 2020_V7: *Kaime gyvenantis žmogus*), pusiau tarminį kodą vartojančiam asmeniui daugiau priskiriamos teigiamos vertės. Dėmesį atkreipia įvardijimas, kad tokį kalbinį variantą vartojantis žmogus gali laisviau valdyti skirtingus kalbinius kodus, juos keisti priklausomai nuo kalbinės situacijos (pvz., 2020_M56: *Žmonės, kurie kalba maišyta tarme. Jeigu ką, pagal norą lengviau pradėti kalbėti bendrine kalba*). Manytina, kad tai kartu leidžia išvengti tradicinės tarmės vartotojo stigmatizavimo ir kartu atliepti vartotojų iškeliamą komunikacinę kalbos funkciją, išryškėjusią per bendrinės kalbos vartotojo asociatus. Bendrinė kalba respondentų suvokiama kaip tinkamiausias kalbinis kodas dėl efektyvios komunikacijos, kitaip tariant, bendrine kalba kalbantis žmogus tapatinamas su norinčiu susikalbėti, suprasti vienas kitą (2020_V13: *Gera, nes jį lengva suprasti*; 2020_M17: *Tai žmogus, kurį lengvai supranta visi*). Vadinasi, ir pusiau tarmė kalbantis žmogus respondentų vertinamas kaip lengviau suprantamas nei grynąją tarmę vartojantysis.

Papildomą vertę santykyje su tarme ir bendrine kalba pusiau tarmei prideda išryškėję bendrinei kalbai priskiriami neigiami asociatai. Vienas iš jų – priešinimas su tarmės vartojimo, savo kalbinių tradicijų atsisakymu (2020_M20: *Kaip praradusį savo tarmę*; 2020_M36: *Neturintis artimo santykio su regiono tradicijomis, tačiau jį laikau išsilavinusiu ir kultūringu žmogumi*). Neretai jaunuoliai teigia pastebintys dirbtinį bendrinės kalbos vartojimą tokiose kalbinėse situacijose, kuriose priimtina tarmė: kuriama distancija sukelia nepasitenkinimą kalbinėje bendruomenėje (2020_M31: *Jei jis kalba bendrine su kitą tarmę vartojančiu žmogumi – kaip gerbiantį tą žmogų; jei kalba įstaigoje – mandagus; jei tarp tarmiškai kalbančių – pamaiva*; 2020_M51: *Išsilavinęs, kultūringas žmogus. Kartais, tam tikrose situacijose kalbėdamas bendrine kalba žmogus atrodo „netikrai“, per daug stengiasi, ir tai matosi*; 2020_M54: *Toks rimtas, protingas žmogus, norintis pasirodyti*). Tokia nuostata pagrindžia vietinių tarminių kodų išlaikymą izoliuotajame, solidarumo domenuose: manytina, kad tai svarbi bendruomenės tapatybės dalis (Ramonienė 2017, 110).

Aiškiai matoma priešprieša su tarmę vartojančiojo asociatais leidžia teigti, kad pusiau tarmė kalbantis žmogus įgyja daugiau teigiamų verčių, o jo kalbinis kodas suvokiamas kaip turintis didesnę socialinę vertę. Matyti, kad šio kalbinio varianto vertę kuria menkas (palyginti su grynąja žemaičių tarme) skirtumas nuo bendrinės kalbos (plg. Bakšienė 2015, 14). Iš atvirųjų respondentų atsakymų galima daryti išvadą, kad vietinio tarminio kodo panašumas į bendrinę kalbą, vietinis prestižas ir kartu nesunkiai galimas keisti kalbinių kodų registras palaiko pereiginio kalbinio varianto vertę.

Apibendrinamosios išvados

Akmenės rajono jaunuolių nuostatų iš sociolingvistinės ir perceptyviosios dialektologijos perspektyvos analizė atskleidė, kad konkurencingų kalbinių variantų (tarmė, pusiau tarmė, bendrinė kalba) sistemoje vietinį kalbinį variantą identifikuoja kaip pusiau tarmę, mažiau tarmiškai žymėtą kalbinį variantą. Daugiau nei 80 proc. jaunuolių teigė mokantys ir / arba vartojantys pusiau tarmę, tačiau tai išryškėjo apibendrinus tarmės kompetencijos, tarmės vartojimo ir vartojimo domenų duomenis. Atsiskleidė savirefleksijos apie tarmės mokėjimą ir vartojimą sudėtingumas pereiginio kalbinio kodo vartotojui, nes, manytina, tarmės mokėjimas daugiau siejamas su tradicine tarme ir kartu ne visada su mažiau žymėtu tarminiu kodu.

Vietinis pereiginis kalbinis kodas didelės dalies jaunuolių įvardijamas kaip pusiau žemaičių ir aukštaičių tarmė / bendrinė kalba arba pusiau žemaičių tarmė ir yra siejamas tiek su objektyviaisiais (galūnių redukcija, leksika, kirčiavimas), tiek su subjektyviaisiais (estetiniais (patinka, įprasta), funkcionalumo (kasdienė, buitės kalba) tarmiškumo požymiais. Mentaliniuose žemėlapiuose su pusiau žemaičių tarme siejama kalbinė gimtinė įribinama tarp žemaitiškojo (Mažeikiai) ir aukštaitiškojo (Šiauliai) pamato vietovių, kas atskleidžia reflektuojamą vietinio kalbinio kodo paribiškumą.

Asociatų su pusiau tarmės vartotoju analizė atskleidė, kad pusiau tarmė įgyja aukštą vertę, palyginus su (grynąja) tarme. Pereiginio kalbinio kodo vartotojas įvardijamas kaip prisitaikantis, lankstus, kartu šiuolaikiškas, modernus, tačiau nenutolstantis nuo tradicijų. Kaip privalumas išskiriamas paprastesnis perėjimas prie bendrinės kalbos kodo. Kita vertus, bendrinės kalbos kodas nepripažįstamas tarp tarmiškai kalbančiųjų kaip atsiribojimas nuo bendruomenės, kas rodo, kad vietinis kalbinis kodas svarbus lokaliai tapatybei išreikšti.

Šis žvalgomasis tyrimas tikslingas kitų tyrimų, pavyzdžiui, kokybinių interviu, duomenimis, siekiant atskleisti pasąmoningąsias nuostatas ir tikslinti vietinio kalbinio kodo vaizdinių formavimo(si) ir palaikymo aplinkybes bei pereiginio kalbinio kodo sampratą.

References

- Aliūkaitė Daiva 2009, Perceptyviniai dialektų tyrimai: Mentalinis žemėlapis, *Respectus Philologicus* 15 (20), 164–179.
- Aliūkaitė Daiva 2013, Horizontalusis ir vertikalusis kalbos kontinuumo skaidumas: XXI amžiaus kalbėjimo variantai paprastojo kalbos vertintojo požiūriu, *Taikomoji kalbotyra* 2, 1–22.
- Aliūkaitė Daiva 2019, Objektyvusis tarmiškumas: požymiai ir vertė, *Respectus Philologicus* 35 (40), 63–92.
- Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2014a, Apibendrinimas. Dinamiškumo samprata tarmių kaitos laikotarpiu, *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų*

- komentarai*. Sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 263–266.
- Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2014b, Geolingvistika: ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos, *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 29–47.
- Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2016, Perceptyviosios dialektologijos instrumentai ir tyrimų kryptys: variantų arealai mentaliniuose žemėlapiuose (Biržų atvejis), *Acta Linguistica Lithuanica* LXXIV, 89–120.
- Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė, Čepaitienė Agnė, Geržotaitė Laura 2017, *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: Variantų ir vietų vaizdiniai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Bakšienė Rima 2015, Tarminio kalbėjimo savivertė ir gyvybingumas: XXI a. pradžios Šakių ir Jurbarko šnektos, *Lietuvių kalba* 9, 1–20.
- Cramer Jennifer 2018, The Emic and the Etic in Perceptual Dialectology, *Language Regard: Methods, Variation and Change*. Eds. Betsy E. Evans, Erica J. Benson, James N. Stanford, Cambridge: Cambridge University Press, 62–79.
- Diercks Willy 2002, Mental Maps. Linguistic-Geographic Concepts, *Handbook of Perceptual Dialectology*, Volume 2. Eds. Daniel Long, Dennis R. Preston, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 51–70.
- Garrett Peter 2010, *Attitudes to Language*, Cambridge: Cambridge University Press, 1–52, 128–131.
- Garrett Peter, Coupland Nicolas, Williams Angie 2003, Introduction: the scope of language attitudes. *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Peter Garrett, Nicolas Coupland, Angie Williams, Cardiff: University of Wales Press, 1–24.
- Hernández-Campoy Juan Manuel 1999, Paradigmatic Complementariness in Variation Studies, *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 12, 75–89.
- Holmes Janet 2001, *An Introduction to Sociolinguistics*, Pearson Education, 342–361.
- Inoue Fumio 1998, Language Market and its Basic Mechanisms, *Area and Cultural Studies* 57, 83–103.
- Kalnius Petras 2012, *Žemaičiai: XX a.–XXI a. pradžia*, Vilnius: Mintis.
- Kardelis Vytautas 2016, Septyni lietuvių dialektologijos žingsniai, *Lietuvių kalba* 10, 1–28.
- Keturkienė Miglė, Vaicekauskienė Loreta 2016, Lietuvių kalbos mokytojai standartinės kalbos ideologijos nelaisvėje: nuostatos, praktikos, pasekmės, *Darbai ir dienos* 65, 31–52.
- Lenz Alexandra N. 2010, Emergence of Varieties through Restructuring and Reevaluation, *An International Handbook of Linguistic Variation*. Volume 1: Theories and Methods. Language and Space. Eds. Peter Auer, Jürgen Erich Schmidt, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 295–315.
- Mikulėnienė Danguolė 2019, Tarmiškumo bruožų nomenklatūra: nuo tarminių požymių prie tarmiškumo žymenų, *Respectus Philologicus* 35(40), 51–62.

- Mikulėnienė Danguolė 2020, New Trends in Lithuanian Dialectology: Multimodal Research Model, *Acta Linguistica Lithuanica* LXXXII, 11–33.
- Mikulėnienė Danguolė, Meiliūnaitė Violeta (sud.) 2014, *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*, Vilnius: Briedis.
- Murinienė Lina 2015, *Naujosios Akmenės jaunimo kalba: tradicinės tarmės reliktai ir inovacijos*. XII tarptautinis baltistų kongresas, pranešimo tezės, Vilnius.
- Murinienė Lina 2018, *Akmenės apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 9–58.
- Preston Dennis R. 1999, Introduction, *Handbook of Perceptual Dialectology*, Volume 1. Ed. Dennis R. Preston, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, xxii–xl.
- Preston Dennis R. 2010, Language, People, Salience, Space: Perceptual Dialectology and Language Regard, *Dialectologia* 5, 87–131.
- Ramonienė Meilutė 2006, Nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės: Joniškėlio atvejis, *Kalbos kultūra* 79, 137–148.
- Ramonienė Meilutė 2013, Tarmės socialinė vertė: Lietuvos miestų jaunimo kalbinės nuostatos, *Taikomoji kalbotyra* 2.
- Ramonienė Meilutė 2017, Bendrinė kalba ir tarmė. Socialinės vertės skirtumai, *Lietuvių kalbos idealai. Kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Sud. ir red. Loreta Vaicekauskienė, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 95–110.
- Triaušytė Monika 2017, *Akmenės rajono mokytojų nuostatos dėl tarmės*. Bakalauro darbas, Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas.
- Triaušytė Monika 2019, *Kalbinės gimtinės (savi)vertė ir kalbinės aplinkos percepcija: paribio žemaičių vaizdiniai*. Magistro darbas, Vilniaus universiteto Kauno fakultetas.
- Vaicekauskienė Loreta, Sausverde Erika 2012, Lietuvos tarmių rezervatas: socialiniai ir geografiniai tarmės mobilumo ribojimai tiesioginių tyrimų duomenimis, *Taikomoji kalbotyra* 1.

Notes

- 1 Pereiginis kalbinis kodas, geolingvistikoje įvardijamas kaip geolektas, regiolektas, šiame darbe įgyja platesnį reikšmių tinklą tiek dėl neištirtumo (koks tai naujas dialektas) ir neapibrėžtumo, turint omenyje Akmenės rajoną, tiek dėl ribotos paprastojo kalbos bendruomenės nario kompetencijos. Visų vartojamų konceptų reikšmė turėtų būti siejama su tarpiniu, pereiginiu kalbiniu variantu, kuris yra mažiau tarmiškai žymėtas, būdingu būtent Akmenės kraštui (žr. Murinienė 2018). 2 Šiame darbe vartojamas perceptyviosios dialektologijos terminas atspindi tiriamąjį kaip variantiškumo per se šaltinį, kuris intuityviai gali skirti ir klasifikuoti dialektus (žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017, 36–37). Apskritai šiame straipsnyje paprastajam kalbos bendruomenės nariui priskiriama kalbos neprofesionalo, t. y. nelingvisto, reikšmė.
- 2 Šiame darbe vartojamas perceptyviosios dialektologijos terminas atspindi tiriamąjį kaip variantiškumo per se šaltinį, kuris intuityviai gali skirti ir klasifikuoti dialektus (žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017, 36–37). Apskritai šiame straipsnyje paprastajam kalbos bendruomenės nariui priskiriama kalbos neprofesionalo, t. y. nelingvisto, reikšmė.

- 3 Aktualusis kalbinis variantas suvokiamas kaip paprastojo kalbos vartotojo vartojamas ir reflektuojamas iš kalbinės patirties. 4 Čia ir toliau tiriamieji žymimi nurodant tyrimo metus, respondento lytį ir apklausos numerį.1 pav.). Kiek daugiau nei 40 proc. visų respondentų vietinio kalbinio kodo neapibūdino arba nesiejo su konkrečiu kalbinio kodo pavadinimu, arba įvardijo kitą, pvz., palatvio, pusiau latvių.
- 4 Čia ir toliau tiriamieji žymimi nurodant tyrimo metus, respondento lytį ir apklausos numerį.1 pav.). Kiek daugiau nei 40 proc. visų respondentų vietinio kalbinio kodo neapibūdino arba nesiejo su konkrečiu kalbinio kodo pavadinimu, arba įvardijo kitą, pvz., palatvio, pusiau latvių.